

Євген Луняк

доктор історичних наук, доцент,
професор, кафедра історії України,
Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя (Ніжин, Україна),
lunyak@ua.fm

КОСТОМАРОВСЬКИЙ «БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ» В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПРОСПЕРА МЕРІМЕ

У статті розглянуто стан ознайомлення французької історичної науки з минулим козацької України в ХІХ ст. Здійснено комплексний аналіз наукових і публіцистичних праць Проспера Меріме (1803–1870).

Ключові слова: Богдан Хмельницький, Микола Костомаров, Проспер Меріме, французька історіографія.

Автором єдиного у французькій історіографії окремого біографічного дослідження, присвяченого Богдану Хмельницькому, став відомий історик і письменник Проспер Меріме (1803–1870)¹. До аналізу його українознавчого доробку зверталися українські (Федір Савченко², Юрій Янковський³, Олег Купчинський⁴, Євген Луняк⁵) та французькі (Аркадій Жуковський⁶, Ксав'є Даркос⁷, Мішель Кадо⁸, Даніель Бовуа⁹) дослід-

---

¹ *Mérimée P.* Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale (1865). Paris: L'Harmattan, 2007. XIV+294 p.

² *Савченко Ф.* Козаччина у французькому письменстві та козакофільство Меріме // *Хроніка* 2000. 1995. № 2–3. С. 128–147.

³ *Янковський Ю.* Проспер Меріме. Життя і творчість. Київ: Дніпро, 1976. 125 с.

⁴ *Купчинський О.* Проспер Меріме і його твір «Богдан Хмельницький» // *Жовтень*. 1987. № 8. С. 16–22.

⁵ *Луняк Є.* Козацька Україна ХVІ–ХVІІІ ст. у французьких історичних дослідженнях. Київ–Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2012. С. 598–616.

⁶ *Joukovsky A.* Prosper Mérimée et la question ukrainienne // *L'Ukraine et la France au XIXe siècle: actes du colloque organisé à la Sorbonne les*

ники. Життєпис Богдана Хмельницького, що належить перу Меріме, нині доступний і в українському перекладі¹⁰.

Образ Богдана Хмельницького, поданий у праці видатного літератора та історика, й до нашого часу залишається домінуючим у французьких студіях з козакознавчої тематики, а Проспер Меріме фактично залишився у французькому історіописанні унікальним дослідником діяльності цього гетьмана. Утім низка аспектів щодо його твору й дотепер потребують уважного вивчення та аналізу. Сам Меріме ніколи не приховував, що його праця є значною мірою запозиченням з наукової монографії Миколи Костомарова, присвяченої Хмельницькому. У зв'язку з цим можна визначити кілька запитань щодо твору Меріме. Чому французький автор зацікавився козацькою тематикою та постаттю Хмельницького? Якими джерелами він користувався та хто допомагав йому в опрацюванні україно- та російськомовних джерел? Як до нього потрапила праця Костомарова, присвячена біографії Хмельницького? Цей перелік запитань може бути продовжений.

Поза сумнівом, одним з найяскравіших спогадів дитинства для Меріме став вступ до Парижа козачих підрозділів царської армії Олександра І. Парижани з тривогою та цікавістю спостерігали за поведінкою цих східних завойовників, про яких багато

---

21 et 22 mars 1986. Paris-Munich: Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1987. P. 21–32.

⁷ *Darcos X. Mérimée, slavophile // Cahiers Ivan Tourguéniev-Pauline Viardot-Maria Malibran. 2003. № 27. P. 9–32.*

⁸ *Cadot M. Mérimée s'est-il intéressé à l'Ukraine? // Mérimée. Littératures. T. 51 / Redacteur en chef Yves Reboul. Toulouse: Presses Université du Mirail, 2005. P. 117–128.*

⁹ Данієль Бовуа став автором великої передмови до нового перевидання «Богдана Хмельницького» Проспера Меріме, де вказував, що цей твір є майже повним запозиченням відповідної праці Миколи Костомарова, фактично детальним її переказом. З ласки Данієля Бовуа я користувався ще неопублікованим варіантом цієї передмови.

¹⁰ *Боплан Г. Л. де. Опис України / Меріме Проспер. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький / Пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. Львів: Каменяр, 1990. 301 с.*

чули раніше, але здебільшого ніколи не бачили вживу. Перебування козаків у Парижі (козачі роз'їзди на Єлисейських полях, купання козаками своїх коней у Сені, козацьке нахабство тощо) й до сьогодні згадується мешканцями французької столиці. Згадаймо, що відоме французьке слово «бістро» народилося саме в ті часи, коли козаки вимагали в місцевих харчевнях нашвидкуруч їх погодувати.

Українська та російська тематика почала захоплювати письменника ще з молодих років. Меріме почав вивчати російську мову, про що згадував близький до кирило-мефодіївців слов'янофіл Федір Васильович Чижов (1811–1877)¹¹, котрий відвідав літератора у Парижі в 1846 р. Зокрема, Меріме збирав інформацію про Україну та козаків.

21–23 червня 1854 р. в газеті «*Le Moniteur universel*» («Ле Монітор універсель» – «Всесвітній оглядач») була опублікована розвідка Меріме «Українські козаки та їхні останні отамани», яка незабаром кілька разів була перевидана. У цій роботі історик розглядав еволюцію українського козацтва від зародження його перших осередків на Дніпрі до поразки державницьких змагань Івана Мазепи та його смерті¹². В українському перекладі назву цієї розвідки подають як «Українські козаки та їхні останні гетьмани», що більше відповідає логіці твору¹³. Проте ми вико-

---

¹¹ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / АН УРСР. Археографічна комісія та ін.; упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; голов. ред. П. С. Сохань. Київ: Наукова думка, 1990. Т. 3. С. 229–231, 256; Луняк С. Закордонні емісари Кирило-Мефодіївського товариства: секретні місії 1847 р. // Гуманітарний журнал. Дніпропетровськ, 2008. № 1–2. С. 99–108; Його ж. Таємний український емісар у Парижі в 1847 р. (до 200-ліття з дня народження кирило-мефодіївця Миколи Івановича Савича) // Література та культура Полісся. Ніжин, 2009. Вип. 48. С. 42–60; Мацієвич Л. С. Николай Иванович Савич // Киевская старина. 1904. № 2. Февраль. С. 229–238.

¹² *Mérimée P.* Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans // *Mélanges historiques et littéraires.* Paris: Michel Lévy Frères, 1855. P. 61–89.

¹³ *Богдан Г. Л. де.* Опис України / *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. С. 115–141.

ристовуватимемо надалі автентичну назву праці Меріме, де зазначено саме поняття «отамани» – «*Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans*».

Політична обумовленість цієї розвідки безсумнівна. Починалася війна на чорноморському узбережжі Російської імперії, відома згодом як Кримська. Терени, на яких велися бойові дії, колись входили до сфери активної діяльності українського козацтва. Та, власне кажучи, це був останній випадок в історії, коли французьким солдатам довелося зустрітися в безпосередніх бойових зіткненнях з нащадками славетних запорожців – чорноморськими й азовськими козаками. Особливо відзначилися тоді пластуни – неперевершені розвідники й охоронці¹⁴. Отже, саме на період Кримської війни припадає останній ренесанс козацьких зацікавлень у Франції, викликаний політичними чинниками.

Як можна побачити, Кримська війна, як і раніше наполеонівські війни, сколихнула у Франції інтерес до козацтва. Проте було б абсолютно неправильно вважати, що козацька тематика в історичних дослідженнях Меріме була вмотивована лише політичними подіями. Вочевидь, витоки інтересу науковця до козаків слід віднести до його дитячих років, коли він з острахом і цікавістю спостерігав за тріумфальним в'їздом і перебуванням козацьких підрозділів армії Олександра I у французькій столиці, про що сам згодом згадував¹⁵. Меріме не раз висловлював свою цікавість до російської історії та культури й серйозно студіював російську мову, щоб читати твори, написані нею, в оригіналі.

Ще в 1851 р. у відомому французькому часописі «*Revue des Deux Mondes*» («Ревю де Де Монд» – «Огляд двох світів») історик публікує літературознавчу розвідку, присвячену аналізу творчості Миколи Гоголя. Розглядаючи повість останнього «Тарас Бульба», яку Меріме вважає найяскравішою картиною

---

¹⁴ Соколюк С. Українці в Кримській (Східній) війні 1853–1856 рр. // Воєнна історія. 2009. № 2 (44). С. 18–29.

¹⁵ *Mérimée P.* Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans. P. 63; *Боплан Г. Л. де.* Опис України / *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. С. 116.

славетного козацького минулого, французький автор наводить кілька штрихів з історії запорожців, котрих порівнює з флібустьєрами. Меріме зазначає, що життя запорозьких козаків, згаданих кількома рядками у відомій вольтерівській «Історії Карла XII», показано Гоголем в усій його правдивості та дикій привабливості. У цій самій розвідці французький дослідник торкається питань відображення української міфології в іншій повісті Гоголя – «Вій»¹⁶. За твердженнями Федора Савченка, Ілька Борщака та Аркадія Жуковського, Меріме особисто познайомився з Гоголем, коли той перебував у Парижі в 1837 р.¹⁷

Безпосередньо до висвітлення козацької тематики Меріме підійшов у своєму історичному нарисі «Епізод російської історії. Лжедмитрії» (1852)¹⁸. Тут автор не лише здійснює короткий екскурс до історії українського козацтва, але й намагається обґрунтувати свої припущення з низки ключових питань козацької історії. Наприклад, він зупиняється на проблемі походження козацтва й ставить під сумнів поширену в літературі XVIII ст. хозарську теорію. Меріме наголошує, що мало ймовірно, щоб козаки мали хозарське коріння, адже в середньовічних анналах Польщі й Росії вони фігурують лише як слов'яни¹⁹. Історик зазначає, що згодом «козаки утворювали багато республік, які носили назву «Військо» і з яких одні визнавали сюзеренітет Росії, а інші – Польщі»²⁰. Цікаво, що порівнюючи знов-таки козаків загалом з флібустьєрами та корсарями, безпосередньо запорожців Меріме співставляє зі спартанцями ан-

---

¹⁶ *Mérimée P.* La littérature en Russie. Nicolas Gogol // *Revue des Deux Mondes*. 1851. T. 12. P. 627–650.

¹⁷ *Савченко Ф.* Козаччина у французькому письменстві та козакофільство Меріме. С. 133; *Борщак І.* Марко Вовчок та її зв'язки в Парижі // *Україна*. 1949. Ч. 1. С. 4; *Joukovsky A.* Prosper Mérimée et la question ukrainienne. P. 22.

¹⁸ *Mérimée P.* Épisode de l'histoire de Russie, les Faux Démétrius. Paris: Michel Lévy Frères, 1853. 452 p.

¹⁹ *Ibid.* P. 71–72.

²⁰ *Ibid.* P. 71.

тичних часів і згадує про суворі випробування на Січі для новаків, котрі хотіли долучитися до цього славетного гурту²¹.

Не обмежуючись козакознавчим екскурсом у самому творі «Епізод російської історії. Лжедмитрії», автор додає ще й окрему нотатку, присвячену минулому українського козацтва, де розглядає життя, побут і військову майстерність козаків, переважно спираючись на свідчення Боплана²². Однак Боплан був не єдиним автором, з твором якого про Україну та козаків був ознайомлений Меріме. В його праці ми бачимо, зокрема, посилання на праці авторів, що писали про українське козацтво, Жака Маржере, Жана Ле Лабурера, Шарля-Луї Лезюра та інших, зокрема й російських, котрих дослідник читав у оригіналі.

У 1854 р. у своїй літературознавчій розвідці, присвяченій «Запискам охотника» Івана Тургенєва, з яким пізніше мав особисте знайомство й дружні взаємини, аналізуючи антикріпосницький світогляд російського письменника та співставляючи його з поглядами Гоголя, Меріме знову зауважує, що в історичному плані одним з найяскравіших виразників волелюбного народного духу в минулому Росії була «маленька Запорозька республіка»²³.

Вже в цих перших зверненнях до історії українського козацтва Меріме можна чітко побачити риси ідеалізації його минулого, притаманні загалом романтичній історіографії. Французький автор вбачає у степовому товаристві прояв «усіх чеснот варварських воїнів»²⁴. Звернімо також увагу на те, що «Епізод російської історії. Лжедмитрії» був написаний вже після ознайомлення Меріме з «Тарасом Бульбою» і значною мірою ніс на собі відбиток відомого гоголівського твору.

---

²¹ Ibid. P. 71–76.

²² Ibid. P. 432–435.

²³ *Mérimée P.* La littérature et le servage en Russie. Mémoires d'un Chasseur russe, par M. Ivan Tourguenief // *Revue des Deux Mondes.* 1854. T. 7. P. 187.

²⁴ *Mérimée P.* Épisode de l'histoire de Russie, les Faux Démétrius. P. 75–76.

Однак не варто й перебільшувати ступінь знання Меріме української історії. Користуючись переважно свідченнями французьких авторів, у своєму найвідомішому українознавчому творі того періоду «Українські козаки та їхні останні отамани» дослідник повторює цілу низку хибних тез, популярних у французькій історіографії. Так, він наводить ефектну сцену вбивства Данилом Чаплинським дружини Хмельницького; повторює твердження про смерть цього Богданового кривдника до початку Хмельниччини; припускає, що український гетьман дійсно міг мати під своєю орудою 300–400-тисячне військо, як про це свідчили тогочасні хроністи; повідомляє про загибель Юрія Хмельницького від рук запорожців Сірка у 1679 р.; вважає, що союз Мазепи з Карлом XII однією з причин мав бажання здобути трон Речі Посполитої для своєї коханки-княгині Дольської тощо²⁵.

Водночас Меріме, виявляючи неабияку прозорливість, спростовує один з найпоширеніших міфів європейської історіографії, котрий здобув вже чітку матеріалізацію в культурі: екстравагантне потрапляння Мазепи до козаків. Автор зауважує, що любовна історія, у якій «дикий кінь відніс Мазепу до запорожців, – це тільки дуже гарний переказ, котрий, на жаль, не підтверджується жодним сучасним свідченням, гідним уваги»²⁶.

Досить чітко проявляються в «Українських козаках та їхніх останніх отаманах» народницькі симпатії Меріме²⁷. Автор не тільки підносить наддніпрянське козацтво як найвизначнішого репрезентанта волелюбного духу народу України, але й постійно підкреслює простоту й невибагливість побуту козаків на

---

²⁵ *Mérimée P. Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans. P. 73–74, 76, 77, 84, 86; Боплан Г. Л. де. Опис України. Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. С. 126, 128, 129, 135, 138.*

²⁶ *Mérimée P. Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans. P. 85; Боплан Г. Л. де. Опис України / Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. С. 135.*

²⁷ *Савченко Ф. Козаччина у французькому письменстві та козакофільство Меріме. С. 128–147.*

відміну від показної пишності польської шляхти. Він згадує, як, вирушаючи в 1648 р. на бунтівних козаків, польське військо тягло за собою величезний обоз з «похідними наметами, підбитими шовком», а сідла шляхтичів були часто «окуті золотом, оздоблені перлами та коштовностями»²⁸. Меріме справедливо вбачає у Хмельниччині прояв революційного духу, який ледь не призвів в Україні до виникнення самостійної держави й яскраво окреслив початок занепаду Речі Посполитої²⁹. Історик вважає, що саме незалежність України була головною метою політичної програми Хмельницького, котру згодом намагався здійснити Мазепа³⁰.

Меріме зазначає, що незадовго до своєї смерті в 1657 р., спричиненої природними факторами, а не отруєнням, Хмельницький зневірився у союзі з Москвою й тяжко переживав через приведення України під «важкий сюзеренітет царя»³¹. «Останнім з українських отаманів, котрий намагався відвоювати незалежність для своєї нації, став Мазепа», – продовжує Меріме³². Отже, на думку історика, справи Хмельницького та Мазепи означали два рубежі епохи незалежницьких прагнень українського народу, котрі в кінцевому підсумку зазнали невдачі. Водночас Меріме зауважує про різне ставлення в Росії до обох виконавців спільної програми: прославлення Хмельницького та

---

²⁸ *Mérimée P. Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans. P. 75; Богдан Г. Л. де. Опис України / Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. С. 127.*

²⁹ *Mérimée P. Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans. P. 72–73; Богдан Г. Л. де. Опис України / Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. С. 127.*

³⁰ *Mérimée P. Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans. P. 76–77, 86; Богдан Г. Л. де. Опис України / Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. С. 128–129, 136, 138.*

³¹ *Mérimée P. Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans. P. 83; Богдан Г. Л. де. Опис України / Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. С. 134.*

³² *Mérimée P. Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans. P. 84–85; Богдан Г. Л. де. Опис України / Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. С. 135.*

зневажання Мазепи. Критерієм, що визначив таке сприйняття, стала персональна лояльність кожного з цих гетьманів до царя.

Як і багато істориків, Меріме акцентує той факт, що перехід козацтва під владу царя дав поштовх до зростання могутності Росії й руйнування Польщі. Водночас занепад Речі Посполитої, спричинений козаками, відбився й на занепаді ролі самої української автономії, котра була зведена нанівець майже одночасно з припиненням існування польської держави³³.

Звичайно, у великій роботі з російськомовними джерелами французький історик потребував допомоги. Таким вірним помічником для нього став друг – російський літератор і бібліофіл, близький приятель Олександра Пушкіна, Сергій Олександрович Соболевський (1803–1870). Саме він знайомив Меріме з новинками в світі російської літератури, розтлумачував йому проблемні поняття. На самому початку 1860-х років історик, за сприяння свого російського приятеля, ознайомився з монографією Костомарова про Хмельницького³⁴.

Ще одним впливовим і яскравим помічником для французького історика згодом став Тургенєв, котрий знав Костомарова особисто³⁵. Як зазначає дослідник творчості Меріме Ксав'є Даркос, Тургенєв допомагав тому також у проясненні сенсу складних для його розуміння російських архаїзмів, діалектизмів, а також українських слів³⁶. Меріме підтримував з російським письменником дружні взаємини до останніх днів життя³⁷.

Написане на ретельному вивченні величезного масиву історичних джерел капітальне дослідження Костомарова одразу

---

³³ *Mérimée P. Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans. P. 89; Боплан Г. Л. де. Опис України / Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. С. 141.*

³⁴ *Joukovsky A. Prosper Mérimée et la question ukrainienne. P. 26.*

³⁵ *Боплан Г. Л. де. Опис України / Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. С. 11–12; Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817–1885) / Пред. ред. кол. В. А. Смолий; зам. пред., науч. ред. и рук. авт. кол. Ю. А. Пинчук. Киев: Ин-т истории Украины; Донецк: Юго-Восток, 2001. С. 476.*

³⁶ *Darcos X. Mérimée, slavophile. P. 9–32.*

³⁷ *Янковський Ю. З. Проспер Меріме. Життя і творчість. С. 118–123.*

привернуло увагу його французького колеги. Воно яскраво відбивало народницький підхід до вивчення історії, котрий так імпонував Меріме. Той загорівся ідеєю написати нову розвідку, присвячену маловідомому в його країні українському герою, котрий ледь не зруйнував вщент могутню Річ Посполиту, до постаті якого вже звертався раніше. Також ознайомлення з роботою російського науковця дозволяло французькому автору виправити ті хибні думки, які він зазначив у своїй попередній праці: про дружину Хмельницького, про Чаплинського, про чисельність козацько-татарських військ тощо.

До роботи над життєписом Хмельницького Меріме приступив одразу після завершення біографічного нарису про ще одного видатного козацького ватажка XVII ст. – Степана Разіна. Разін і Хмельницький уявлялися досліднику найвизначнішими повстанськими лідерами тієї доби, в діяльності яких якнайкраще знайшли відображення сподівання народних мас. Життєписи цих двох постатей Меріме поєднав у своєрідній діалогії під назвою «Козаки давніх часів».

У січні–липні 1863 р. на сторінках шести номерів поважного наукового часопису *«Journal des savants»* («Журналь де саван» – «Науковий журнал») був надрукований біографічний нарис Меріме «Козаки давніх часів. Богдан Хмельницький». За два роки потому цей твір було перевидано у вигляді окремої книги. Цей нарис став і до сих пір залишається у Франції найкращим і найповнішим життєписом видатного гетьмана. Проте, маючи певний успіх за життя Меріме, його «Богдан Хмельницький» не користувався надалі значною популярністю³⁸. Коли в 2007 р. анонсувалося перевидання цього твору видавництвом «Арматан» через майже півтора століття після його написання, у рекламному оголошенні зазначалося, що «Богдан Хмельницький» є «одним з найменш відомих творів Проспера Меріме»³⁹.

---

³⁸ Там само. С. 105.

³⁹ *Mérimée P. Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale (1865)* [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.chapitre.com/CHAPITRE/fr/BOOK/merimee-prosper/bogdan-chmielnicki-fac-simile-de-l-edition-originale-1865,1131137.aspx> 04/06/2011

Але сам автор надавав своєму «Богдану Хмельницькому» і взагалі козацькій тематиці великого значення. Досліджуючи козацтво, він настільки вживався в його епоху та діяльність, що в одному з листів занотовував: «Ви знаєте, по-моєму, я сам козак»⁴⁰. Одним з найголовніших джерел, котре якнайточніше могло висвітлювати всі сторони народного світогляду та життя, Меріме вважав усну народну творчість. Саме тому він не тільки ретельно збирав зразки козацького фольклору, але й намагався якнайточніше зрозуміти їхній зміст. У листі, адресованому своєму давньому приятелю-літератору та редактору «*Journal des savants*» П'єру-Антуану Лебрєну (1785–1873), Меріме писав: «Мене непокоїть сенс одного козацького вірша; ніхто не може мені його розтлумачити. Найважливіше, це те, що ця нісенітниця може бути пояснена лише козаком, а скількох з них ви маєте серед ваших передплатників на берегах Дону й Волги?»⁴¹.

Повідомляючи Лебрєна про завершення свого нарису, присвяченого Хмельницькому, Меріме в листопаді 1862 р. з певною долею притаманного йому гумору зазначав стосовно своєї «невеличкої кумедної козацької історії»: «Вона буде доволі довгою і не дуже веселою, тут людей саджатимуть на палю, здирають з них шкіру й вішатимуть без розбору»⁴². У грудні того ж року історик зізнавався своїй багаторічній подрузі Жанні Дакен (1811–1895): «Знову взявся за статтю про козаків, боюсь, що вона вийде дуже довга»⁴³. Перед цим він жартома бідкався їй на занадто складне ім'я свого героя⁴⁴. Згодом він наполегливо рекомендував жінці прочитати його щойно завершений твір: «Даремно ви не прочитали «Саламбо» Флобера. Немає сумніву, книжка ця божевільна, у ній більше тортур, усіляких жахів, ніж у «Житті Хмельницького»... Хотілося б змусити вас прочитати

---

⁴⁰ Савченко Ф. Козаччина у французькому письменстві та козакофільство Меріме. С. 128, 145–146.

⁴¹ Darcos X. Mérimée, slavophile. P. 9–32.

⁴² Ibid.

⁴³ Боплан Г. Л. де. Опис України / Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. С. 12.

⁴⁴ Cadot M. Mérimée s'est-il intéressé à l'Ukraine? P. 125.

ще другу частину «Хмельницького», коректуру якого я виправив, поки лежав на спині. Ви побачите там козаків, посаджених на кіл, і євреїв, з яких живцем здирають шкіру»⁴⁵.

Своїй іншій знайомій – графині Клер-Луїзі-Августині-Феліції-Мальгораті де ла Рошжаклен (1798–1883) – у листі від 28 лютого 1863 р. він писав про постать своїх студій: «Цей великий чоловік волів визволити малоросів або козаків, своїх земляків, з-під ярма поляків, котрі в ті часи чинили всілякі можливі здириства стосовно селян власної країни»⁴⁶.

Водночас сам автор відзначав складність для французів у вимові та запам'ятовуванні прізвища свого головного персонажу⁴⁷, яке мало нетипові й важкі для французької мови звуки та звукосполучення.

Як вже зазначалося, активну допомогу Меріме при роботі над «Богданом Хмельницьким» надавав Тургенєв⁴⁸. Коли нарешті почався друк «Богдана Хмельницького» в *«Journal des savants»*, історик скаржився у листі від 9 січня 1863 р. своєму другу Соболевському на Костомарова, котрий «вставив стільки малоросійської мови до своєї книги», й додавав, що «без допомоги Тургенєва я ніколи б з цим не впорався»⁴⁹. А 24 лютого 1863 р. Меріме жалівся Тургенєву: «Костомаров уявив собі, що весь світ повинен знати козацьку мову»⁵⁰.

Не завжди легко було Меріме розібратися й з географією України. Так, він змушений був консультуватися «чи місто, яке

---

⁴⁵ Любов славетних письменників у листах і в житті: Збірник художньо-документальних нарисів / Автор-упорядник В. О. Кирилюк. Київ: Криниця, 2008. С. 249.

⁴⁶ Cadot M. Mérimée s'est-il intéressé à l'Ukraine? P. 125.

⁴⁷ Боплан Г. Л. де. Опис України / Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. С. 142; Mérimée P. Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale (1865). P. 2.

⁴⁸ Filon A. Mérimée et ses amis. Paris: Hachette et C-ie, 1909. P. 302–303.

⁴⁹ Cadot M. Mérimée s'est-il intéressé à l'Ukraine? P. 126.

⁵⁰ Ibid.

називається російською мовою Львов, – це те саме, що Лемберг в Галичині?»⁵¹.

Ще раз підкреслюючи важливість праці Меріме в контексті вивчення життя та діяльності Хмельницького й у цілому Хмельниччини у Франції, зауважимо, що інформативна оригінальність цього твору була не досить значною, оскільки майже весь фактаж французький історик запозичив у Костомарова. Та, власне кажучи, й сам Меріме не приховував факт цього запозичення, про що зазначав у перших же рядках свого нарису⁵². У передвиданні «Богдана Хмельницького» 2007-го року в передмові стосовно твору Меріме зазначено, що тут «йдеться насправді про адаптацію тексту українського історика Миколи Костомарова»⁵³. Фактично можна говорити про скорочений переказ Меріме однойменної праці Костомарова, пристосований до сприйняття французької публіки. Оригінальність французького автора тут проявляється здебільшого у його неповторному стилі, котрий завжди викликав захват у читацької аудиторії.

Отже, саме завдяки талановитому посередництву Меріме твір і погляди Костомарова стали доступними французьким читачам. Проте зводити доробок французького історика до простого переказу тверджень його колеги було б теж несправедливо. Подекуди, наводячи свідчення Костомарова про певні історичні події та явища, Меріме одразу бере їх під сумнів і намагається запропонувати своє бачення, на його думку, більш вірогідне. Так, подаючи інформацію про те, як «після взяття Бара Кривонос наказав здерти живцем шкіру з 15 000 євреїв», французький автор ставиться з недовірою до такої кількості жертв жадливої розправи, вважає це число занадто завищеним й апелює при цьому до здорового глузду. «Те, що ці люди [повстанці –

---

⁵¹ Купчинський О. Проспер Меріме і його твір «Богдан Хмельницький». С. 16–22.

⁵² *Mérimée P. Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale (1865). P. 1; Боплан Г. Л. де. Опис України / Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. С. 142.*

⁵³ *Mérimée P. Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale (1865). P. IX.*

Авт.] були доволі розлучені, щоб вдатися до подібних тортур, є цілковито прийнятним, – пише він. – В 1610 р. паризькі живо-дери запропонували парламенту здерти шкіру з Равальяка, так старанно, щоб змусити його прожити ще три дні. Але тут, в місті взятому штурмом, здерти шкіру з 15 000 осіб, я оголошую цю річ неможливою не стільки через жорстокість, скільки через брак терпіння найдурніших з цих дикунів»⁵⁴.

Зупиняючись на дискусійній затримці Хмельницького під Львовом, а далі під Замостям, про які й досьогодні не стихають суперечки, Меріме вважає малоімовірним пояснення Костомарова таких дій гетьмана «сентиментом патріотичного жалю» до Польщі, котрого Хмельницький не зміг перебороти в собі⁵⁵. Спростовуючи дану тезу Костомарова, французький історик зауважує, що навряд чи цей «вождь селянської нації зберігав якісь доброзичливі почуття до аристократії-гнобительки»⁵⁶. Хмельницький до цього показував себе завзятим захисником православної віри, нещадно вирізував католиків і не шкодував переможених поляків. На думку Меріме, головним мотивом, що зупинив переможний рух повстанського лідера на захід, було збереження Речі Посполитої як слабкої надбудови, котрій формально мала підпорядковуватися де факто незалежна Україна під його проводом. Меріме наголошує, що, поставивши на чолі Польщі Яна II Казимира, розсудливий Хмельницький сподівався мати в руках покірною своїй волі монарха, якому, знов-таки формально, гетьман всіляко виявлятиме свою повагу, але при

---

⁵⁴ *Mérimée P. Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale (1865). P. 62; Боплан Г. Л. де. Опис України / Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. С. 174–175.*

⁵⁵ *Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий. Санкт-Петербург: Издание книгопродавца Д. Е. Кожанчикова, 1859. Т. 1. С. 246; Mérimée P. Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale (1865). P. 83–84; Боплан Г. Л. де. Опис України / Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. С. 186–187.*

⁵⁶ *Mérimée P. Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale (1865). P. 83–84; Боплан Г. Л. де. Опис України / Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. С. 186–187.*

цьому проводитиме політику на власний розсуд⁵⁷. Отже, збереження традиційного укладу ослабленої Речі Посполитої, на думку дослідника, було актом легітимізації влади Хмельницького в Україні.

Оригінальністю вирізняється й бачення Меріме обставин укладення Зборівської угоди, до якої Хмельницького, по суті, було присилувано. Історик зауважує, що підписання цього договору стало проявом не слабкості очільника України, а навпаки – найбільшої його могутності, яка налякала навіть союзника козаків кримського хана. Саме небажання нового тріумфу Хмельницького й цілковитого розгрому Речі Посполитої змусило Іслам-Гірея зрадити українську сторону, що він робитиме згодом не раз, й підтримати поляків⁵⁸.

Відзначаючи, що Хмельницький був справжнім народним героєм, постать якого в Україні Меріме уподібнює до особи популярного серед французів Генріха IV, дослідник обстоює помилковість тези про захист українським лідером інтересів нижчих верств суспільства. Історик вважає, що домінантними в політиці Хмельницького завжди були прагнення козацької старшини, а потім низового козацтва. Турботи селян для гетьмана були на останньому місці, хоча він на словах завжди їх підтримував і дійсно сприяв покращенню становища народних мас. Водночас, як зауважує Меріме, Хмельницький прагнув утворити нову шляхту, більш демократичну, ніж польська, але все ж таки аристократію, доступ до якої отримували б поважні козаки⁵⁹. За словами французького дослідника, саме в добу Хмельницького

---

⁵⁷ *Mérimée P. Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale* (1865). P. 83–84; *Боплан Г. Л. де. Опис України / Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький*. С. 186–187.

⁵⁸ *Mérimée P. Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale* (1865). P. 139–140; *Боплан Г. Л. де. Опис України / Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький*. С. 218–219.

⁵⁹ *Mérimée P. Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale* (1865). P. 293; *Боплан Г. Л. де. Опис України / Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький*. С. 300.

Україна мала реальний шанс стати дійсно незалежною державою, який однак не було реалізовано⁶⁰.

Загалом історіописання Меріме характеризується значним рівнем об'єктивності та політичною незаангажованістю. Кожна його теза характеризується обдуманістю й обґрунтованістю. Своє пізнавальне значення в ракурсі українознавства у Франції дані твори, особливо «Богдан Хмельницький», зберігають і нині.

Науково-популярні праці Меріме з козакознавчої тематики можна вважати визначною віхою в розвитку французькою історіографії історії України козацького періоду. Мабуть, цілком слушною є думка видавців «Богдана Хмельницького» 2007-го року, що Меріме варто визнати «першим великим французьким автором, який звернувся до серйозного вивчення українського козацтва»⁶¹. Привабливу силу творчого генія Меріме, яскраво проявлену ним у своїх козакознавчих нарисах, відзначав дослідник його творчості літературознавець П'єр-Марі-Огюстен Філон (1841–1916). У своїй розвідці, присвяченій аналізу творчого доробку Меріме, він, зокрема, зазначає: «Богдан Хмельницький і Стенька Разін. Це історія змішана: напівдокументальна, напівдраматична, перемежована промовама на кшталт Тита Лівія чи Сен-Реаля [Сезар-Вішар де Сен-Реаль (1643–1692) – відомий французький історик – *Авт.*]... Коли читаєш «Козаків давніх часів» дуже чітко бачиш перед собою цю мілітарну демократію, чинники, які вміть створили її такою грізною та згодом завалили формуванню козацької імперії. Це був Рим, приречений не вирости»⁶².

Заглиблений в українознавчі дослідження Меріме вважав історію України несправедливо обійденою увагою. Будучи не тільки літератором і науковцем, а також і сенатором Другої імперії та близькою до імператорського двору людиною, він мав

---

⁶⁰ *Mérimée P. Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale (1865). P. 293; Боплан Г. Л. де. Опис України / Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. С. 300–301.*

⁶¹ *Mérimée P. Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale (1865). P. IX.*

⁶² *Filon A. Mérimée et ses amis. P. 303–304.*

вплив на політичну й інтелектуальну еліту Франції середини XIX ст. та сприяв ознайомленню західноєвропейського суспільства з минулим України козацьких часів.

Yevgen Luniak

Doctor of Historical sciences (Dr. hab. in History),
Professor, Department of history of Ukraine,
Nizhyn Gogol State University
(Nizhyn, Ukraine), luniak@ua.fm

KOSTOMAROV'S "BOGDAN CHMIELNICKI" IN INTERPRETATION OF PROSPER MÉRIMÉE

The acquaintance's state of the French historical science (XIXth century) with Cossack's Ukraine in the article is covered. The complex analysis of scientific and journalistic works of Prosper Mérimée (1803–1870) is made.

Key words: Bogdan Chmielnicki, Mykola Kostomarov, Prosper Mérimée, French historiography.

REFERENCES

1. Boplan, G. L. de. (1990). *Opys Ukrainy*; Merime P. *Ukrains'ki kozaky ta ihni ostanni get'many*. Lviv. [in Ukrainian].
2. Borshchak, I. (1949). Marko Vovchok ta ii zvyazky v Paryzhi. *Ukraina*. (1), 4. [in Ukrainian].
3. Cadot, M. (2005). Mérimée s'est-il intéressé à l'Ukraine? *Mérimée. Littératures*. (51), Toulouse, 117–28. [in French].
4. Darcos, X. (2003). Mérimée, slavophile. *Cahiers Ivan Tourguéniev-Pauline Viardot-Maria Malibran*. (27), 9–32. [in French].
5. *Entsyklopedia zhyzni i tvorchestva N. I. Kostomarova*. (2001). Kiev–Donetsk. [in Russian].
6. Filon, A. (1909). *Mérimée et ses amis*. Paris. [in French].
7. Joukovsky, A. (1987). Prosper Mérimée et la question ukrainienne. *L'Ukraine et la France au XIXe siècle: actes du colloque organisé à la Sorbonne les 21 et 22 mars 1986* (pp. 21–32). Paris–Munich. [in French].
8. Kupchynskiy, O. (1987). Prosper Merime i ioho tvir "Bogdan Hmelnyts'kyi". *Zhovten*, (8), 6–22. [in Ukrainian].
9. *Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo* (Vol. 3). (1990). Kyiv. [in Ukrainian].
10. Kostomarov, N. I. (1859). *Bogdan Hmelnitskyi*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
11. Kyryliuk, V. O. (2008). *Lubov slavetnyh pysmennykiv u lystah i v zhytti*. Kyiv. [in Ukrainian].

12. Luniak, Ye. (2008). Zakordonni emissary Kyrylo-Mefodiivskoho tovarystva: sekretni misii 1847. *Gumanitarnyi zhurnal*, (1–2), 99–108. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
13. Luniak, Ye. (2012). *Kozatska Ukraina XVI–XVIII stolittia u frantsuzkyh istorychnyh doslidzhenniah*, (pp. 598–616). Kyiv–Nizhyn. [in Ukrainian].
14. Luniak, Ye. (2009). Taiemnyi ukrainskyi emisar u Paryzhi v 1847. (do 200-littia z dnia narodzhennia kyrylo-mefodiivtsia Mykoly Ivanovycha Savycha). *Literatura ta kultura Polissia*, (48), 42–60. Nizhyn. [in Ukrainian].
15. Matsyievych, L. S. (1904). Nikolai Ivanovich Savich. *Kievskaia starina*, (2), 229–23. [in Russian].
16. Mérimée P. (2007). *Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale (1865)*. Paris. [in French].
17. Mérimée P. (1853). *Épisode de l'histoire de Russie, les Faux Démétrius*. Paris. [in French].
18. Mérimée P. (1851). La littérature en Russie. Nicolas Gogol. *Revue des Deux Mondes*, (12), 627–650. [in French].
19. Mérimée P. (1855). Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans. *Mélanges historiques et littéraires* (pp. 61–89). Paris. [in French].
20. Savchenko, F. (1995). Kozachina u frantsuz'komu pys'menstvi ta kozakofil'stvo Merime. *Hronika 2000*, (2–3), 128–147. [in Ukrainian].
21. Sokoliuk, S. (2009). Ukraintsi v Krymskii (Skhidnii) viyni 1853–1856. *Voienna istoria*, (2 (44)), 18–29. [in Ukrainian].
22. Yankovskiy, Yu. (1976). *Prosper Merime. Zhyttia i tvorchist*. Kyiv. [in Ukrainian].